

Հ. Յ. Գ.
ՄԱՍԼՈՅ ԴԻԻԱՆ

ԴԻՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1904

„Droschak”

ORGANE
de la Fédération
Révol. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԻՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ԲԱՍԵՆԻ ԿՈՒԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻՑ

Հ.Յ.Գ. ԻՐԱՅԻ
ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ
Ա.Ր.Բ. ԻՐԱՅԻ
ԼԻԲՐԱՐԻ

ԱԻԵՏԻՍ
(Կրտսեր որդին)

ՍԵՐՈՐ
(Հայրը)

ՅԱԿՈՐ
(Մեծ որդին)

„ՏԱՐՈՆԻ ԱՌԻԻԾՐ ԵՒ ԻՐ ԶԱԳՈՒԿՆԵՐԸ”

(Մանրամասները տես խրատ 23)

ՏԱՐՈՆԸ ԱՐԵԱՆ ՄԷՉ

Նորէն հաւար... Գազանը, երկար ժամանակ սանձահարած, կրկին ահա առաջ է սլանում մոլեգին ոստիւններով, և Սասունի առաջին ջարդի տասնամեակին՝ անհուն կսկիծով ականատես ենք լինում միւլնոյն վայրերում՝ միւլնոյն արիւնոտ տեսարաններին...

Նորէն հաւար... Անբախտ հայաստանցին քանի՞ տարի է, հնչեցնում է այդ սրտաձմիկ, աղելարչ հաւարը... Յեղափոխական կազմակերպութիւնը քանի՞ տարի է, յորդորներ է կարդում: Բայց քանիսն են արձագանք տւին, — ծանր է մտածել... Եւ ահա հասաւ փորձութեան ժամը, երբ պիտի ցոլայ, պիտի երևան գայ անտարբերութեան ոճրի աստիճանը: Ահա հասաւ փորձութեան ժամը, երբ Հայաստանի որբ ժողովուրդը պիտի որոտայ իր թունոտ անէծքը. ապիկար ու շահամոլ հայութեան գլխին, որը ձգեց նրան լոկ յգագանակի հովանաւորութեանը՝:

Այո՛, այդ թշուառ, մորթուող ժողովուրդը իր արհաւիրակի գոյութեան ընթացքում շատ արդէն անիծեց իր արիւնարբու թշնամուն: Այդ անէծքները դարձել են այժմ բանալի տաղտկացուցիչ... Ի՞նչ խորհուրդ ունին նրանք, երբ արիւնակից եղբայրներն անգամ մեղակից են յայտնուում սուլթանական խողխողումներին՝ իրենց դաւաճան անզգայութեամբ դէպի զոհերի աղիողորմ հաւարը...

Ի՞նչ փոթ մեր շայտ «հասարակութեանը», թէ այսօր թիւրքական եւթաղանի տակ գետին են փռուում հարիւրաւոր կեանքեր, արիւնակից կեանքեր: Ի՞նչ փոթ հայագրի կօսմօպօլիտներին, թէ հայ կանաչք ու աղջկաները մատնուում են թիւրք զինուորների վաւաշտութեան, թէ դիւային խրախճանքների մէջ ծծկեր երեսները բարձրանում են քրդական սուլիների վրայ. նրանց ի՞նչ փոթ, թէ Սասունը կ'ընկնի, թէ Մուշի ընդարձակ դաշտավայրը կը հրդեհէի ու կ'արիւնոտուի արիւնարբու վոհմակների ձեռքով... Նա ինքը հանգիստ է, հայ հասարակութիւնը, նրա խիղճը հանգիստ է, նա միշտ չէ՞ որ գարշել է արիւնից, միշտ Հայաստանի բարօրութիւնն է տեսնացել — սին. Փրագներով — միշտ դատապարտել է «խառնակութիւնները», ինչ ձեւի տակ էլ երևան գան նրանք, նա միշտ եղել է հ ա կ ա յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն: Նա գիտէ միայն քծնել ու սողալ բռնաւորների առաջ, նա գիտէ փառաբանել խանգաւառ ու հանդիսաւոր մաղթանքներ ուղղել ազգի դահիճներին, մոռացած երէկւայ անարգանքները, արիւնն ու արտասուքը... Օ՛, քարացած, զաղիւր գոյութիւն, մեր յաւիտենական նախատիքն ես դու, միշտ կսկծացնող, երբէք մխիթարող...

Եւ սակայն լացի, ողբերգական հառաջանքների ժամանակը չէ: Տակաւին ստւար ենք յեղափոխականներս, որ տոգորւած վերջնական յաղթանակի գիտակցութեամբ, գրկախառնւած տանջող, հարազատ ժողովրդի հետ՝ պիտի

ձգտենք այդ յաղթանակին ինչ գնով էլ որ լինի: Հեռու վհատութիւնը — նոյնիսկ ներկայ ծանր օրերում. սկսած փոթորիկը, բոպէի ցնցող հանդիսաւորութիւնը թող չխուովեն մեր հոգիները և մի վայրկեան անգամ չկասեցնեն մեզ մեր ճանապարհից: Լինենք վճռական և միշտ պատրաստ՝ նորանոր հարւածներ տալու և ստանալու: Լինենք պաղարիւն, նման այն սրտոտ, խրոխտ հոգիներին, մեր թանկագին Փէդայի ընկերներին, որոնք Սասունի վեհապատե՛ կատարներին թառած՝ անվեհերօրէն պատարասուում էին թշնամու գրոհին, և որոնք գուցէ այս վայրկեանիս արդէն լեռնականների հետ թւ-թւեի տւած՝ մղում են սրբազան ճակատամարտը...

Մեծ, զարհուրելի ոճիր է յղացել Աբդիւլ Համիդը: Վայրկեանը, ըստ երեւոյթին, թւում է նրան խիստ բարեյաղող. քաղաքական աշխարհը փոթորկւած, հանրային ուշադրութիւնը՝ կլանւած հեռու Արևելքի անցքերով ազատ է Մարդասպանը... բայց այդ դեռ կը տեսնենք... Սասունը ընկճւած, Տարօնը աւերի ու սրածութեան ենթարկւած, Հայաստանի սիրտը փորփորւած և հայկական խնդիրը ջնջւած, — ահա գազանի փայփայած իդէալը: Բայց սուլթանական հոյակապ ծրագիրները այնպէս էլ կը մնան իդէալների աշխարհում: Հայ ժողովուրդը առասպելի հիւրան է, որի ամէն մի կտրւած գլխի տեղ՝ նորն է բնուում: Հայ յեղափոխական փորձամասնութիւնը, որքան էլ լքւած, որքան էլ հալածական, պիտի հետապնդէ իր սեփական իդէային. արեան գետերի և աւերակների տակից նա պիտի վեր բարձրանայ, աւելի ևս հուժկու, վրէժխնդիր, նա պիտի կուէ մինչև որ յաղթէ:

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

(Ուղղած «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան)

Թիֆլիս, 9 մարտի

Թիւրք կառավարութեան հրամանով կանոնաւոր զօրքերը և քրդական աշիրէթները կենտրոնացել են Սասունի շուրջը և Մուշի դաշտում, ուր ոչնչացուել է Յուսան հայ գիւղը և ազգաբնակչութիւնը ջնջւել է հրով ու սրով:

Աշիրէթները՝ խուլժ և խիանք կենտրոնացած՝ արդէն յարձակուել են Հազընքի, Հեղինի և Մազըէի հայ գիւղերի վրայ և Սասունի շրջանում՝ Մարշանտիէ (°) և Իշլընձոր գիւղերի վրայ: Դա սկիզբն է ընդհանուր կոտորածի. հայ ազգաբնակչութիւնը յուսահատ վիճակի մէջ է:

***

Սալմաստ, 12 մարտի

Դրութիւնը ծանր է Մուշի շրջանում հարկահանութեան պատճառով, որ առաջ է տարւում բռնութիւններով ու սարսափելի անգթութիւններով: Յուսան գիւղը՝ յուսահատ՝ ստիպւած է եղել ընդգրկմանը: Սար-

սափը տարածել է մինչև Մուշ, ուր խանութները վեց օր շարունակ մնացել են փակված:

* * *

Թաւրիզ, 17 մարտի

Թիւրք կառավարութեան հրամանով զօրքերը համախմբուած են Սասունի հիւսիսային սահմանների վրայ գտնուող գիւղերում և Մուշի դաշտում, որտեղ յունւարի 27-ին զօրքերի և իսլամ ամբոխի ձեռքով աւերւելէ հարիւր տնից բաղկացած Յունան հայ գիւղը: Բնակիչների մի մասը սպանւած են, կանայք և օրիորդներ բռնաբարւած: Սասունի հարաւային և արեւելեան սահմաններում գտնուող Խուլֆ և Խիանք գաւառների աշէրէթները սկսել են աւերել իրենց հարեան հայ գիւղերը հրով և սրով: Ոչնչացրւած է յիսուն տնից բաղկացած Վանք գիւղը. Հեղին, Մէզոէ գիւղերն էլ թալանւած են և բնակիչների մի մասը սպանւած: Կառավարութիւնը բացարձակապէս գրգռում է մահմեդական ամբոխին և խրախուսում է զինւել հայերի դէմ: Ձմեռը վերջանալուց՝ սպասուում է ընդհանուր ջարդ-հայ ժողովուրդը սարսափի մէջ է:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ

Կ. Պոլիս, 8 մարտի

Սասունի մէջ հայեր և քրդեր յուզվունքի մէջ են. Բիթլիզից և Վանից եօթ զօրագունդ ուղարկւել են Սասուն:

Ձինորական միսիստը խնդրել է հայոց պատրիարք Օրմանեանին՝ ի գործ դնել իր ազդեցութիւնը՝ հանդարտեցնելու համար այդ շրջանի հայերին: Օրմանեան պատասխանել է, թէ ինքը այդ տեսակ ազդեցութիւն չունի, քանի որ կառավարութիւնը տարիներից ի վեր ամեն բան գործ է դրել՝ այդ ազդեցութիւնը ոչնչացնելու համար:

Կ. Պոլիս, 12 մարտի

Կառավարութիւնը հրամայել է ուղարկել չորրորդ զօրաբանակի մի բաժին՝ Սասունի շրջանի լեռներն ապաստանած հայերի դէմ:

Կ. Պոլիս, 16 մարտի

Հայոց պատրիարքարանը միջամտել է՝ Սասունում, ապստամբապետ Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ հաւաքւած 400 հայերի օգտին: Այդ պատճառով Սասուն ուղարկւած ութ զօրագնդերը կանգ են առել Մուշում և դրւել են Մուշի հրամանատար Սալի փաշայի տնօրինութեան ներքոյ: Հայոց պատրիարքարանին յանձնարարւած է՝ բանակցել Սասունում հաւաքւած հայերի հետ, որ անձնատուր լինեն: Այդ նպատակով՝ Երզրզից ստանալով որոշ հաւաստիքներ — նա իբրև պատիրակ ուղարկել է Մուշի եպիսկոպոսին:

(Deutsche Zeitung)

Կ. Պոլիս, 16 մարտի

Ֆրանսիան, Անգլիան և գուցէ մի ուրիշ մեծ պետութիւն ևս մօտ օրերումս դիմումներ պիտի անեն՝ Սասունի մէջ և նրա շուրջը ապրող հայ ազգաբնակչութեան խիստ նեղ վիճակի առթիւ: Հայերի դրութիւնը պէտք է շատ ծանր լինի: Սասունի մերձակայքում հաւաքւած եօթ զօրագնդերը բռնել են հովիտը և մտադիր են յարձակում գործել Սասունի վրայ, հէնց որ, ձիւները հալելով, կը բացւեն ճանապարհները: (Die Frankfurter Zeitung)

Կ. Պոլիս, 18 մարտի

Բիթլիզի վելայեթի վիճակը անհանգստացնող է. նա աւելի ևս ծանրացած է շնորհիւ վարկաբեկ վալի, Ֆէրիդ փաշայի: Հայ ապստամբապետ Անդրանիկի Սասունի շրջանում գտնւելու պատճառով՝ երկիւղ կայ, որ քրդերը յարձակումներ գործեն հայերի վրայ: Բ. Գրանցանկութեամբ, հայոց պատրիարքարանը պատրաստել է՝ բոլոր եպիսկոպոսներին ուղղելու համար՝ մի շրջաբերական, որով յորդորում է հնազանդ լինել սուլթանին և արտաքսել դրսեցի գայթակիւններին: Die Zeit

ՅՈՒՆԱՆԻ ԳԵՊԳԻ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ

(Նամակով)

Մուշ, 28 փետրուար, 1904

Յունան գիւղը, որ կը գտնւի Նորչէն մէկուկէս ժամեայ տարածութեան վրայ, իսպառ ոչնչացած է հետեւեալ պարագաներում մէջ — Ուրբաթ օր, փետրուարի 5-ին, թուով 15 ժանդարմ կը մտնէին Նորչէն, դաշտի գիւղերուն մէջ հարկահանութեան պտոյտ մը ընտել յետոյ. անոնք կանգ առին Յունան գիւղը: Այնտեղ իմացան որ երեք դրսեցի հայեր ապաստանած են գիւղի մէկ տան մէջ: Ժանդարմները անմիջապէս սկսան բռնուն հրացանաձգութիւն մը դէպի յիշեալ տունը և միևնոյն ատեն մարդ խրկեցին Նորչէն և Մուշ՝ օգնական զօրք խնդրելու համար: Պաշարւածները պատասխանեցին և դրսէն ևս ուրիշ հայեր կրակ ըրին ժանդարմներուն վրայ: Վերջինները փախուստ տւին, պատսպարւելով գիւղի տներուն և մօտակայ գետի գոյացուցած խողոցներուն մէջ: Նորչէնի բերդապահ զօրքին մէկ ջոկատը օգնութեան գալով ժանդարմներուն՝ երկու հոգի վերաւոր ունեցաւ և չհամարձակեցաւ առաջ երթալ:

Գիշերը վրայ հասնելով՝ դրսեցիները թուով մօտաւորապէս վեց հոգի, օգուեցան իրարանցումէն ու հեծնելով ժանդարմներու ձիերը, փախան դէպի յետը: Յունանի բնակիչներն ևս վախէն սկսան փախչիլ, չնայած առատ ձիւնին ու խիստ ցուրտերուն:

Լուրը արագութեամբ տարածեցաւ, հասաւ մինչև Մուշ: Հայերը փակեցին խանութները և մօտան իրենց տները: Սակայն քիւրդ ու թիւրք խուժանը, որ երկար ատենէ ի վեր պատրաստութիւններ կը տեսնէր հայերու դէմ, մեծ բազմութեամբ սկսաւ վազել դէպի Յունան: Շատ չանցած գիւղը լեցուն էր խուժանով: Մտան անբուռ մէջ և սկսան կողոպուտն ու բռնաբարումները: Տարան ուտելիղէնը և բոլոր արժէքաւոր իրեղէնները, կոտորեցին կահ-կարասիքը: Թալանողներու, սպանողներու

մէջ ամենէն արիւնուուշարը Արար Ապրուլահն է, ապա կուգան ուրիշները՝ Սէրիմ, Մասօ, Չաթօ, Հաջի Աւալ և իր տղան Սասգէտտին, Հաքվերտին, Շաքիր, Ալի, Մուսա, Քիւշիւկ աղա, Միսգի Գուրսուն: Սպանութիւնները կատարած են ամենանորը բարբարոսութիւններով: Բազմաթիւ հայերու գլուխները ջարդուփշուր են եղած:

Կիներ բռնաբարեր են, առանց տարիքի խտրութեան, ոչ այնչափ կիրքէ, որչափ վրէժխնդրութենէ մղւած:

Առաջ կը բերենք զօհերու ցանկը, որ լիակատար չէ.

1. Լուսիկ, Ջինդօյի կինը,
2. Չինօ, Ջիսգօյի կինը, 40 տարեկան,
3. Խուժար, Խաչիկի աղջիկը, 15 տ.,
4. Գօտէ, Մարտոյի կինը, 65 տ.,
5. Լուսիկ, Գօտէյի աղջիկը, 8 տ.,
6. Սանամ, Գիրգորի կինը,
7. Գիւլգաս, Գիրգորի հարսը, 20 տ.,
8. Ֆինսօ, Խարցի կինը, 90 տ.,
9. Մարիամ, Ֆինսօյի հարսը, 20 տ.,
10. Հօրուն, Սաքօյի կինը, 18 տ.,
11. Սարէ, Մէլօյի կինը, 50 տ.,
12. Հալսօ, Խարբարի կինը, 35 տ.,
13. Հօրուն, Եղջի կինը, 45 տ.,
14. Բայաղ, Աղջի կինը, 50 տ.,
15. Գիւլօ, ՕՏանի հարսը, 19 տ.,
16. Եխսիկ, Ավգալի կինը, 55 տ.,
17. Մարիամ, Ավգալի հարսը, 20 տ.,
18. Ասբիկ, Գիրգորի կինը, 35 տ.,
19. Մարիամ, Քիսգիպի կինը,
20. Լուսիմ, Աւհիը Մեկիքի կինը, 20 տարեկան:

Հապճեպ փախուստի միջոցին, շատ մը խելակորոյս ծնողներ ձանձան թողուցած են իրենց զաւակները, որոնք յետոյ գտնուել են բոլորովին ս ա ո ա ծ: Յայտնի են առայժմ.

Աղուլթ, Խաչիկի աղջիկը, 3 տարեկան,

Խուժան, Հուղոյի աղջիկը, 3 տ.

Գուրգէն, Գիրգորի տղան և այլն:

Չօհերու ճիշտ թիւը տակաւին յայտնի չէ:

Քիւրդերու և տաճիկներու կողմէն սպառնալիքները կը շատնան, իսկ կառավարութիւնը, ըստ իր սովորութեան, ազատ կը թողու անոնց, կամ բացարձակապէս կը գրգռէ: Մուշի առաջնորդը և վիճակի հօգեւոր ու մարմնաւոր խորհրդի անդամները հեռագրած են սուլթանին՝ սպառնացող վտանգի մասին. այժմ Բիթլիզի գատանտանական իշխանութիւնը հրաման ստացեր է պատասխանատուութեան կոչել անոնց՝ զրպարտութեան, չարամիտ ամբաստանութեան համար:

Գ Ի Մ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Գրգռած Սասունից եկող ծանր լուրերից՝ Ֆրանսիական պարլամենտի մի քանի հայասէր անդամներ՝ անմիջապէս մինիստր Գելկասէի ուղարկութիւնը հրաւիրեցին սպառնացող աղետի վրայ: Միաժամանակ «Հ. Յ. Գաշնակցութեան» Արեւմտեան Բիւրօն՝ հեռագրելով պ. Գելկասէին, դէպքի մանրամասնութիւնները, ինչոքեց ազդու միջամտութեան նախաձեռնութիւնը ստանձնել: Հանրապետութեան արտաքին գործերի մինիստրի և Լօնդօնի ու Հռոմի կաբինէտները միջև, լուրերին նայելով, այդ առթիւ բանակցութիւններ են սկսած:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Մ Ո Ւ Յ Է Ն

9 յունւար, 1904

Աերջերս կառավարութեան հրամանով արգիւցեցաւ հայ գիւղացիներուն՝ մութ կոխելէն ետք իրենց տուններէն դուրս գալ, ու ասի գողերուն ձանապարհ բացաւ՝ իրենց գիշերային շահատակութիւնները կատարելու:

Կառավարութեան շարժումներէն կ'երևի թէ, նոր աղետներ կը սպասուեն մեզի:

Ջինւորական հրամանատարը տարաձայնութիւն մը հանեց թէ, Փէդայիները դաշտ իջած են զօրքերու վրայ յարձակելու: Այժմ զօրքերը կուտակուած են դաշտի Խասգեղ, Սուլուղ, Կառնեն, Նորչէն և Աւազ հայ գիւղերու մէջ ու ծայրայեղ կերպով կը ճնշեն հայ գիւղացիին: Գիշերով բռնի կը մտնեն տուներ և կը բռնաբարեն հայ կիները: Սուլուկցիները դիմեցին հրամանատար փաշային, սակայն սա վնասեց՝ անոնց բողոքներուն կարևորութիւն չտալով:

Քօմիսէր Հիւսնին, որ ղրկւած էր դաշտ ստուգելու թէ, ճի՞շդ է այն տարաձայնութիւնը, թէ հայերը կը զինւին ապստամբութեան համար, վերադարձաւ Մուշ առանց ուէ ապացոյց գտնելու կառավարութեան հնարած այդ սուտի մասին. սակայն, որովհետև հայերը ճնշելու տրամադրութիւն մը կայ, իր տեղեկագրին մէջ յայտարարած է թէ, հայերու այդպիսի մտադրութիւն մը ունենալը ստոյգ է:

Աւ այժմ լուր կը պտտի թէ կառավարութիւնը ձմեռայ խստութիւններու հետ պիտի սկսի հայ գիւղերը խուզարկել: Ով որ ծանօթ է թրքական ըէժիմին, գիտէ, թէ ինչ կը նշանակէ խուզարկութիւն: Ծեծի տակ մեռնողներու և կողոպտուած տուններու թիւը պիտի շատնայ...

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Ն Ո Ւ Ս Է Ն

10 յունւար, 1904

Չերբակալութիւնները և սպանութիւնները վերսկսուած են:

Վորալ գիւղացի Տէր Աւետիսի կինը և երկու որդիք Գեւորգ և Յակոբ Ղարաչօպան գիւղէն վերադարձին՝ կը հանդիպին համիրիէ գայմաբամ Թաթտինի ծառաներուն, որոնք կեղծ բարեկամ ձևանալով, կ'ընկերակցին առաջիններուն. սակայն կէս ձանապարհին կը յարձակին Գեւորգի և Յակոբի վրայ կը սպաննեն, իսկ մայրը, որ ուշաթափ ինկած էր՝ կը կողոպտեն: Չարագործները տարած են մօտ 100 ոսկիի արժողութեամբ իրեղէններ: Ոչ ոք չհամարձակեց կառավարութեան դիմել, որովհետև նախ կառավարութիւնը ոչ մի կարևորութիւն չպիտի տար եղած դիմումին և երկրորդ՝ դիմումով գրգռած պիտի ըլլային քրդերը՝ նոր չարիքներ գործելու:

Տեղական կառավարութիւնը այլևայլ պատրուակներու տակ անօրինակ բռնութիւններու ենթարկեց Չէվլիմէ, Արօս, Խօղլու, Խըրտեահին և Ղարաչօպան գիւղերը: առանց հարցաքննութեան կը ծեծէին և կիսամեռ կը թողնէին, որու որ հանդիպէին: Այս առթիւներով ձեր-

բակալած են խօզունէն Մուրէեան Գասպար, Կօշտօ և 2օջան: Ղարաջօպանէն պ. Սիմէօն, Արթին և ուրիշներ, խըտրէն՝ Հրատ և 2էվիրմէն՝ րէյս Առաքել և Մանուկ աղան:

Այս է մեր ներկայ վիճակը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Տ Ա Ն Ա Յ Է Ն

10 փետրուար, 1904

Ատանայի կուսակալութեան մէջ 200 տուն գաղթական կրէտացի տաճիկներ կան, որ Կրէտէի դէպքին առեն այս կողմերը գաղթեցին, ասոնցմէ 50 տունը Մէրսին, 50 տունը Թարսուս և 100 տունը Ատանայ Տաստաւած են, բոլորն ալ գող ու աւազակ:

Հիմայ կառավարութիւնը սկսեր է գաղտնի կերպով ասոնք զինել. ամէնէն աղքատը, որ իր տան մէջ հաց ու ուտելիք չունի, երկու-երեք հատ զէնք ունի և շուկան ծախւած ամէն զէնքերը ասոնք ծախու կ'առնեն: Կառավարութեան միտքը աղէկ է. ասոնց դիտմամբ նա բերաւ որ ապագային իրեն պէտք գան, քրիստոնեաները ջարդել տալու: Բոլորն ալ երիտասարդ սրիկաներ են, միշտ զինւած. իրենց տունները քաղքէն դուրս առանձին տեղ են, զոր կառավարութիւնը իր ծախքով շինել տւած է: Գիշեր ժամանակ մարդ չի կրնար այն կողմ երթալ. կը կողպտեն կամ կըսպաննեն և ոստիկանութիւնը չի ձերբակալեր, ազատ կը թողու: Հայոց գերեզմանոցի բոլոր քարերը գողնալով տուններ շինած են. կառավարութիւնը ծածուկ զէնքեր կը բաշխէ այդ վայրենիներուն...

Մինակ հոս, Ատանայի կուսակալութեան մէջ չէ որ բռնութիւններ կը կատարին: Տինիքեար ըսւած գիւղին մէջ անցեալ շաբաթ հայ կօշկարար մը մեռցուցին. խեղճ մարդը հազիւ հազ իր ընտանիքին ապրուստը կը ծարէր: Թիւրքի մը հետ սակարկութեան ժամանակ կը գտուի և թիւրքը բարկանալով ոտքով հարւած մը կուտայ խեղճ մարդուն ամորձիքներուն, կը ձգմէ զանոնք. զոհը մարած կ'իյնայ և մէկ օր վերջ կը մեռնի: Այս տեղէն պէլէտիյի տօթէտը և կառավարութեան պաշտօնեայ գացին զայն քննելու: Գացեր են և ըսեր են թէ մարդը ինքնիրեն պաղարսք տէօնմէսիյէն մեռեր է. ըբօրդ մը տւած են և թողած: Կառավարութիւնը չի հարցուց թէ, ով ըրած է, վասնզի մեռնողը քրիստոնեայ և մեռցնողը տաճիկ մ'է:

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Լ Ա Թ Է Ն

1 դեկտեմբեր, 1903

Նոս տուրքը. — Մանկացած կառավարութիւնը, իր անկուշտ փորը լեցնելու համար, ժողովուրդը կեղեքելու, կողպտելու նոր միջոց մը ստեղծած է — տուրք առնել բոլոր անասուններէն:

Մինչև հիմայ սահմանւած տուրքերը միշտ նպատակ ունէին քրիստոնեայ տարրը ճնշել, անոր գրպանը պարպել, սակայն այս անգամ, բարեբախտաբար, ցաւը ընդհանուր էր, իսլամն ալ զգաց ու զայրացաւ:

Աւազակ կառավարութիւնը երբ տեսաւ թէ հայն ոչինչ չունի այլևս, նրա ամբողջ ունեցածը իր ծակ

գրպանի մէկ պուճախն անգամ չլեցնէր, ստիպեցաւ կողպտել բոլորին, չեմայելով իսլամին, անգամ:

Ու ասի լաւ է:

Մինչև հիմայ թիւրք տարրը, կրօնական նախազաշարման, տակ, շատ չէր դժգոհէր իր փառաշահէն — նա Ալլահի փոխանորդն է, նրա կարգադրութեան հնազանդելու է — և ինչո՞ւ չհնազանդի, երբ փառք քրիստոնէին էր, իսկ այժմ, երբ ինքնին աղքատ թիւրք երկրագործը կամ իշապանը կը տեսնէ իր զաւկըներու բերնէն հացը կը խրեն, սովամահ կը ձգեն, Ալլահի շուքին ու անոր սգորուկ ձագուկներուն յագուրդ տալու համար, երբ կը տեսնէ թէ իր քրտինքի արդիւնքը դատարկապորտ ձրիակերներու կողորդը կ'անցնէ, ալ չի կրնար հանդուրժել, բողբի ձայնը ինքնին կը ծնի և կ'ուռձի իր մէջ:

Ու այդ բողբի ձայնը բարձրանալ սկսած է այժմէն: Տասը օր առաջ կառավարութիւնը ձեռնարկեց անասունները գրելու և որովհետև քէօջարները դէպի վար գաղթելու վրայ էին՝ թէ կը գրէր անոնց անասունները և թէ տուրքն ալ անմիջապէս կը գանձէր: Մի օր Բաղէշի շուկայի մէջ կը բռնեն մի քէօջար կին ջորիով մը միասին, կը պահանջեն որ ջորիին համար 15 ղըշ վճարէ: Կինը կը դիմադրէ. կ'առնեն կինը և ջորին ու կ'ուղղին դէպի կառավարատունը: Կինը ճանապարհին բարձրաձայն կը կանչէր՝ «Ալլահ, դուն Ֆէդայիներու գործին յաջողութիւն տաս. ո՞ր ես Մօսկովի շուս արի կործանէ Համիդի թախտը»:

Վը լսեմ թէ Մշոյ դաշտի քրդերը երգմամբ միացած են չվճարել այս նոր տուրքը:

Խելացնոր կառավարութիւնը փոխանակ ժողովուրդի բարեխաղութեան, զարգացման, յառաջագիժութեան և հարստանալուն վրայ մտածելու, այդ մասին միջոցներ ստեղծելու, — գիշեր ցորեկ կը մտածէ թէ, ինչ նոր տուրք կրնայ ստեղծել:

Բնական է որ արնքամ եղած ժողովուրդը, լինի իսլամ կամ քրիստոնեայ, մի միջոց պիտի մտածէ իր օձիքը ազատելու և ի՞նչ ուրիշ միջոց մնացած է, եթէ ոչ ըմբոստութիւն:

Նորուժ իւններ. — Չսխալիք, մեր երկրի մէջ նորութիւն չկայ — տուրքերու տեսակէն զատ — նորութիւններ ըսելով նոր պատահարներ ըսել կ'ուզենք:

Քանի մը օր առաջ Ծղակ գիւղին մէջ մի թիւրք կը զարնէ կըսպաննէ մի հայ, որ իրեն մրիպայ էր: Թիւրքը, որ բաղէշի մըն էր, կը փախչի Ծղակէն իր տուն կը գնայ և... կ'ազատի օրէնքի տրամադրութենէն:

Միջանկեալ — ըսեմ, եթէ մարդասպանը հայ ըլլար, մինչև Եւրօպայ ալ փախչելու ըլլար գէթ անւանական վճիռ մը կ'ընդունէր: Քանի մը տարի առաջ Բաղէշ բանտէն քանի մը հայ փախան. կառավարութիւնը երբ չկրցաւ փախստականները ձեռք բերել, ի բացակայութեան 101 տարւայ վճիռ տուաւ և շրթայեց բանտի այն քարերը, որ պատէն փրցած էին փախչելու համար: Քարն անգամ ֆրանսուր է, երբ խնդիրը հապուն կը վերաբերի:

Նոյն Ծղակ գիւղին ուէս Սողոյին գիւղին միւլթեզիմը այնքան կը ծեծէ, որ հազիւ մահէն ազատեցաւ:

Կծակ գիւղի մէջ քանի մը ոստիկաններ դրւած են: Թիւրքական վաւաշտութեան հաւատարիմ, տունէ տուն կը պատին իրենց լպիրշ կրքերէն մղած: Գիւղին գրա-

գիրը, Յակոբ, գործը ծայրայեղութեան հասած անսնելով օրին մէկը մեղծօրէն կը զգուշացնէ լսիր շները, որ լրբութիւնին չշարունակեն: Սատիկանները կը կատարին, միացած կը յարձակին Յակոբին վրայ, լաւ մը կը ծեծեն և կը բռնեն կը ճամբէն Ախլաթ, շարաթ մըն ալ բանտ կը մնայ, ապա կ'ազատի:

Նորերս Բաղէշի Աւելմէյրան թաղին մէջ, թիւրքերը կը մտնեն հայու մը տուն և կը մորթեն ամբողջ ընտանիքը՝ երկը, կնիկը և երեք զաւակները: Կառավարութիւնը վրան անգամ չէ հարցուցած, բայց մի բարկանաք, անպատճառ կը հարցնէ: Մէկ-երկու օր պէտք է անոր համար մտածելու թէ, ո՞ր հարուստ հայու օձիքն բռնէ ու կ'է: Որքան կ'ուզէ Եւրօպան թող բարենորոգումներու ծրագրով օրօրէի, մենք հոս չարանորոգումներու ենթակայ ենք, հոս սպանութիւններ կողպատումներ, կեղեքումներն են որ կը նորոգւին ու կը կրկնւին:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Յ Ա Ջ Ե Դ Է Ն

20 դեկտեմբեր, 1903

Սպասողական վիճակ.— Ամենքն այստեղ սպասողական վիճակի մէջ են... Սպասում է արիւնը ու շտապի կառավարութիւնը, որ պատեհ թողնէ գայ և նա ամէն բան տակն ու վրայ անի: Սպասում են քիւրդ ու համիդիէն, որ տաճիկը առիթ տայ և նրանք համարձակ սկսեն իրենց թալան-թուրանը: Սպասում են չեքեքն ու մուհապարը, որ սուլթանից հրաման լինի շուտով և նրանք իրենց տուն ու տեղը ապահովեն հայի կայք ու գոյքով: Սպասում է և առնչած ու վրէժխնդիր հայը, սպասում է այն օրին, երբ կը կարողանայ վերջ դնել իր անել վիճակին: Նա կը դիմէ յուսահատական միջոցներին... կը մղէ անհաւասար կռիւ, կը կռի իր ունեցած բոլոր միջոցներով: Թէկուզ լինի իր մատնեի եղունգներով, կը կռի որքան իր ուժերը կը ներեն և որքան նա կ'ենդանի է: «Թող քանդուի, թող փուլ գայ — ասում են միաբերան — և մենք խաղաղ ու հանգիստ կը ննջենք աւերակների տակ»: Ահա այս է ներկայումս Թիւրքահայաստանի հայ ժողովուրդի կացութիւնն ու տրամադրութիւնը:

Նոր տուրքը եւ քրդերի խլրտումը.— Կառավարութիւնը ձգնում է յեղափոխական հնոցի կրակը հանգցնել, բայց իզուր: Նոր-նոր տուրքեր են ստեղծուած եղածները բաւական չէին, այս անգամ էլ մի ինչ որ տուրք սկսեց հաւաքել — արտաքոյ կարգի — պատրուակ բռնելով Մակեդոնիայում սպանած ոռու հիւպատոսի արեան տուգանքը: Հաւաքեց այսպէս. իւրաքանչիւր ձիու, ջրու, եզան, գոմէշի և եզի գլխահարկ 10-ական դուրուշ, իսկ էշի համար, որին խաթր է արել 3 դրշ: Յաճիկ պաշտօնեաները բաւական իւղուեցին, ոռոճիկ չէին ստանում, այս անգամ կենդանիների գլխահարկը առիթ տուց և նրանք իւրաքանչիւր գիւղից բաւականաչափ փողեր ստացան և լաւ քէյֆ քաշեցին՝ կերան, խմեցին, խաղացին, ուզած կաշառքն էլ առին. մի քանի գիւղերից, ակա՛նատես էի, վերցրին 50 տաճկական ոսկի, «Ալլահ բարաքեթ վերսին» ասելով: Չարմանալի բան, — այդ տուրքը հաւասար դրեցաւ, քիւրդն էլ հայի հետ տուժեց, նա տեղ-տեղ ընդդիմացաւ, մի քանի տեղերում դէպքեր տեղի ունեցան, բայց աննշան: Եղած ցոյցերը թող էին,

միայն 3-4 պաշտօնեաներ վերաւորեցին, մի քանի զինւորներ ծեծեցին ու մի քանի էլ քիւրդեր վերաւորեցին, այսպիսով գոցեց խնդիրը: Յաճիկները իրենց յատուկ խորամանկ միջոցների դիմեցին, սրան ու նրան իրենց կողմը քաշեցին, մէկին զիջում արին, մէկի հետ բարեկամացան և միւսին էլ հէրը անհծեցին, այսպիսով իրենց գործը կարգի դրեցին. քրդերը էլի մնացին իրենց հա «բաք բաք»-ի մէջ: Տիրում է խորին լուռութիւն և լուռում են անէծքներ...

Այսպէս, նոր տուրքի խնդիրը կարգադրեց, բայց էլի մնում բակիայի — հին մնացորդ տուրքերի գանձումը, որի համար էլ խիստ հրաման կայ և անպայման պէտք է հաւաքել այս տարի: Յաճիկ պաշտօնեան կորցնում է գլուխը. մի կողմից զօրք հաւաքել, միւս կողմից՝ տուրք, միւս կողմից էլ՝ ֆէդայու վախն ու սարսափը, — այդ բոլորը շփոթեցնում է նրան:

Յաւիտենական ինտրիգներ.— Թիւրք կառավարութիւնը այժմ աւելի լուրջ ու աւելի հետաքրքրական մի խնդրի շուրջն է պտտուած: Նա բանակցութեան մէջ է քիւրդ ցեղերի ու համիդիէների հետ, որ սրանք ուխտեն ու յանձնառու լինեն ֆէդայիներու դէմ կռուելու, հայկական շարժումները ճնշելու և կրկին Հայաստանը աւերելու և վերջնականապէս ընկճելու մնացորդ քեաֆիրներին էլ, բայց քիւրդն ու համիդիէն տատանում են...

Քիւրդ շէյխը քմբոստանում է.— Պաշտօնական դիմում եղաւ ջալայի աշիրէթի Շէյխ-Հասան համիդիէի գայմագամին, որ զինւի և ոռու սահմանի վրայ կանգնի իր ցեղով՝ ֆէդայիներից երկիրը պաշտպանելու համար, բայց Շէյխը մերժեց, իր դժգոհութիւնը յայտնելով զենքերի հաւաքման, նորանոր տուրքերի գանձման առիթով. «մենք չենք գնում, թող թիւրք զօրք գնայ և անելիքը անի»: Շէյխի այս պատասխանը ստանալով՝ կառավարութիւնը անմիջապէս զօրք ուղարկեց ու կալանաւորեց նրան, այժմ նա գտնուում է Այաշկերտի Գարաքիլիսէի բանտում:

Միւս կողմից կառավարութիւնը ծանր երկպառակութիւններ է ձգել այդ սահմանաքնակ ջալայի ցեղի մէջ, որոնք շարունակ իրար դէմ կռուում են: Յարդ սպանած են 25-ից աւելի մարդիկ, դեռ շարունակուում է վրէժխնդիր կռիւը:

Միշտ Սասունի դէմ.— Գուրդ բանակի հրամանատար Ձէքին բանակցութեան մէջ է հէյտարանցի ցեղապետ Բէօն Հիւսէյն փաշայի հետ, որ սա յանձնառու լինի պատե՛ել ապստամբ Սասունն ու Տալուրիկը: Հիւսէյն ձգձգում է, զանազան պահանջներ դնելով: Նա պահանջում է 2,000 մաւզերի հրացան ու դրա համեմատ մթերք, որպէս զի կարողանայ իսպառ ջնջել քեաֆիր ֆէդայիներին: Թիւրք զօրքերը գաղտագողի քաշում են դէպի Սասուն, այնտեղ — ասում են թիւրք պաշտօնեաներ — ֆէդայիները թիւրք զօրքերի առաջ բացարձակ զինավարժութիւններ են անում. «բայց քանի որ բարձրագոյն հրաման չկայ, յարձակում չենք գործի և հանգիստ կըսպասենք»...

Քիւրդը քիւրդի դէմ.— Սահմանագլուխները ևս խաղաղ չեն: Նորերս ընդհարումներ եղան պարսիկ և թիւրք զօրքերով խառն քրդական աշիրէթների միջև. Մակալ Թէմուր խանի որդին խորամանկութեամբ թալանեց պարսկահայատակ մի քիւրդ ցեղապետի և բռնեց նրան իր տուն-տեղից: Գրա պատճառով աշիրէթները միացած տաճկասահմանաքնակ զօրքերի ու քրդերի հետ՝ յարձակեցին Մակալ Չալգերանի մասի վրայ, բերին մեծ

քանակութեամբ թալան—դէլտար, տաւար և շն, աւերեցին գիւղեր և սպանեցին 30-ից աւելի մարդ, որոնց մէջ կային մի քանի սէյիդներ ու վաճառականներ. Այս դէպքից յետոյ պարսկասահմանաբնակ քիւրդեր՝ հէյտարանցի, բուռլցի, մուսկի և լի ջեղերից՝ 750 տունից աւելի գաղթեցին դէպի տաճկական սահմանները և այժմ տեղաւորուած են Յապաղայի ու Բայազէդի շրջանում, իրենց ցեղապետները մօտ:

Միև կողմից Հէյիս Իպատուլահի ժառանգների արարքներն են խրախուսում ու գրգռում քիւրդ ցեղերին, որպէս թէ նրանք Պարսկաստանի Արմիայի շրջանում մեծ յաղթութիւններ են տարել. շատ գիւղեր են գրաւել. թէ որքան ճիշդ է, չգիտեմ: Քիւրդերը այժմ առհասարակ մտածում են տաճկական ինտրիգներից ու ապագայ ճնշմաններից ազատելու համար միջոցներ ձեռք բերել. որոշել են կարծես կուել պարսիկների դէմ և գրաւել Պարսկաստանի շրջանում իրենց համար յատուկ հող. Աերջերս քիւրդ ցեղապետները նիստեր ունեցան մի քանի անգամ և այդ հարցը քննեց շոջափուել է այդ ժողովներում: Քիւրդերը ասում են՝ «պարսիկները թող են, պիտի աշխատենք նրանցից օգտուել»: Կարծես հէնց այդ պատրուակներով ու նպատակներով էլ Հէյիս Իպատուլահի ժառանգները գործի են սկսել Արմիայում:

Առնւանգումներ.—Մօտերս Ալաշկերտում պատահեցին հետեւեալ դէպքեր.—Յամատ գիւղից երկու քայրեր առևանգեցին տեղոյն հազարապետ Խալիս էֆ. ձեռքով: Մեծ քայրը՝ Քիշմիշ Հիփսեան՝ ամուսնացրին խմբի գրադէտ Տուսուսնի հետ և մի քանի օր առաջ Կարին տարին. փոքր քայրը 11 տարեկան է և այժմ գտնուում է հարիւրապետ Քէլիսի պէյի տանը. դեռ ևս դրան թըրքացնելու իրաւունք չեն տւել, փոքր լինելու պատճառով:

Գարաքիլիսէյում հայ ոստիկան՝ Նահապետի կին Գուլօ Հլօեան, 15 տարի ամուսնացած, թըրքացրին. և ամուսնացրին Փանկի Հասան Մարսուտի ծառայի հետ: Նշոյ Արգիկեանին, Երանոս գիւղից, 12 տարեան ամուսնացած, տարել է 19-րդ զօրաբանակի մէջ գտնուող Հասան էֆ. և այժմ Հասանդալայումն է գտնուում:

* * *

Օրէցօր աւելի և աւելի զգալի է դառնում է նիւթական ու բարոյական անկումը... Բոլոր ասպարէզներում — ծայրայեղ յուսահատութիւն. ամէնքն էլ կեանքից ձանձրացած՝ մի վախճանի են սպասում. ընդհանուր կոտորածներից յետոյ երկրի վիճակը ոչնչով չի փոխւել. մնացած հայ տարրը ընդհանուր պատերազմ է նոր ջարդերի, որոնք դամոկլեան սրի պէս կախ են ընկած իր գլխին...

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ա Յ Է Ն

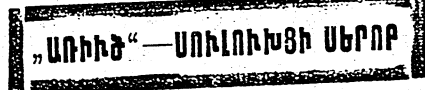
25 յունւար, 1904

Խոշոր վաճառական Մարսուտ Խազըճեան անունով հայու մը, որ կառավարութեան բոլոր պաշտօններուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէր և անոնց տուներու պէտք եղածները բոլորը ինքը կը հայթայթէր, անցեալ օրը միւթէսերիֆը լուր ղեկած էր, որ իր տան համար պէտք եղած մի քանի ասպարէզներ ղեկէ, 5 ոսկի արժողութեամբ: Մարդը գիտնալով որ ինչ որ միւթէսերիֆը ծախու կ'առնէ ստակ չի տար, պատասխան կուտայ, թէ

առանց ստակի չեմ կրնար տալ, առաջան պարտքն ալ այնպէս մնացեր է: Միւթէսերիֆը բարկանալով՝ հոն գտնուած Կեսարիոյ գազաններէն Նաֆիս Թալասօղուն կը ղեկէ իր որդու հետ, որոնք գալով խանութի առջև՝ «դուք մեր միւթէսերիֆին ասպարէզ չէք տայ» ըսելով՝ երկուսով լաւ մը կը ծեծեն և դաշոյնով մի քանի տեղէ ալ թեթեւ կերպով կը վիրաւորեն: Մարդը մի քանի շաբաթ պառկելէ վերջ գործերը լմնցուցած է և կ'ուզէ հիմայ Մէրսին երթալ գազաններուն ձեռքէն ազատելու համար:

Կեսարիոյ մէջ գտնուող երկու մեծ ու ընկերացած հայ վաճառականներ՝ Արդին Սարեան և Յակոբ Սիլկիճեան, որոնք Եւրօպայի և Ամերիկայի հետ մշտական յարաբերութեան մէջ են, քաղաքին մէջ բողոք գործարան մը ունին. յիսունի չափ մարդ և աղջիկներ կ'աշխատին գործարանի մէջ և բաւական ալ մեքենաներ բերել տւած են Եւրօպայէն: Իրենց բուրդը հոն գտնուած կապախներէն կ'առնեն եղեր, և բոլոր կապախները երկու ընկերութիւն ըլլալով, այս մարդիկ միշտ մէկ ընկերութեանէ ծախու կ'առնեն եղեր: Այս անգամ մրցում մը ըլլալով երկու կապախ ընկերութիւններու մէջ միև ընկերութիւնը աւելի աժան տալու խոստում կուտայ, և այս մարդիկը իրենց ընկերութեան կապախը կանչելով՝ կը յայտնեն, թէ «միև ընկերութիւնը աւելի աժան կուտայ և մեծ տարբերութիւն կայ ձեր և անոր տւած բողոքուն մէջ», կ'աղաչեն որ ասոնք՝ այլ նոյն գնով տան: Ասոնք չեն ընդունիր, այս երկու հայերն ալ միև ընկերութեանէն ծախու կ'առնեն և կը լմնցնեն իրենց գործը: Երբ սրնտուկներով պատրաստ պիտի ղեկեն, հետեւեալ օրը, առտու, յանկարծակի միև ընկերութեան կապախները, 5(1)-ի չափ, որ իրենցմէ ծախու առած չէր, այս երկու հայերու տան վրայ կը յարձակին. դուռը կ'օտարելով ներս կը խուժեն, սնտուկները կ'օտարելով բոլորն ալ կը կողոպտեն և մարդիկը կը փնտոեն մեղցնելու, բայց չեն կրնար ձեռք ձգել, արդէն տանիքէն փախած ըլլալով, և տունն ալ կը կողոպտեն. 200 ոսկիի չափ վնաս կար կը կենայ, ուրախանալով իր կրօնակիցներու ըրածին վրայ: Կեսարիոյ վիճակը անտանելի է. հայերը մտադիր են գաղթել:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ձէնք ի ձեռին, իր երկու կորիւններու հետ, ինկաւն Բասենի վեջին կորիւններուն մէջ: Տիպար մշեցի էր ինքը, Մշոյ դաշտի Սուլուխ գիւղէն, 40-45 տարեկան, պարթև հասակով պնդակազմ ու սրտոտ: Գիւղին հարուստներէն էր, ազդեցիկ թէ գիւղացիներու և թէ կառավարութեան հանդէպ: Կը յարգէր շրջակայքի բոլոր հայերէն: Դեռ Սերոր-Աղբիւրի օրով նա գրկեց յեղափոխութիւնը, մտաւ Հ. Յ. Գաշնակցութեան դրօշին. տակ ու սկսեց կազմակերպել իրենց և շրջակայ գիւղերը: Յաջողութիւնը անսպասելի էր:

Անոնցմէ չէր Սերոբ, որոնք ամէն բան յեղափոխու-
թեանէն կըսպասեն, առանց իրենց մասնակցութեան, թէև
միշտ յեղափոխականի անուն կրելով: Սկզբի օրէն ուզեց
իր գրացիներուն հասկցնել թէ, յեղափոխական եղողը
պէտք է զինուի: Այն օրերուն մէջ, երբ ամէն հայ, հա-
րուստ կամ աղքատ, կ'ակնկալէր թէ, «Նկերութիւնը»
իրենց զէնք պիտի տայ, Սերոբ ջախջախեց այդ ակնկա-
լութիւնը, ինքն իր սեփական զէնքը գնելով:

Գիւղին խմբապետն էր, ու իր խօսքը վճռական էր
ամէնքին համար: Յարգանքը որ ունէին գիւղացիներ
դէպի բարեսիրտ Սերոբ, պատկառանքի փոխած էր՝ անոր
յեղափոխութիւն ընդգրկած օրէն: Կը բաւէր որ «Ձար-
կէք» խօսքը դուրս գար անոր բերանէն, — ամբողջ գիւղը
բիրերով զինւած կը կատարէր անոր հրամանը, թէկուզ
այդ ըլլար կառավարութեանը կամ զօրքին դիմագրեր:

Քանիցս հասարակ զէնքերով զինւած գիւղական խմբով,
ընդհարուսներ կ'ունենայ չէրքէզներու և քրդերու հետ:
Այս կռիւներու ազդեցութիւնը այնքան մեծ կ'ըլլայ, որ
այլևս քիւրդ կամ չէրքէզ չհամարձակիր Սուլուսի մէջ
գիշերել և գիւղացիները կ'ազատին չորս կողմէն թրթուրի
պէս թափող այդ ձրիակներէն: Եթէ մի քիւրդ աղայ
կամ պէյ պատահմամբ գիւղը հանդիպէր՝ նախ պարտէր
երթալ Սերոբի մօտ, հրաման ստանար, ապա ձիէն իջնէր
հանգչելու:

Կառավարութիւնը սուլուսիցիներու ըմբոստ ընթացքէն
կասկածած էր թէ «բան մը կայ» հոն. մի քանի անգամ
խուզարկած էր գիւղը, բայց ոչինչ չէր գտած: Սակայն
Սերոբը իբրև գիւղին հարուստներէն մէկը, ամենածանր
նիւթական վնասներ կրած էր այդ խուզարկութիւններէն:

Մի անգամ կը բանտարկեն զինք, բայց կը յաջողի ամե-
նակարող դրամի զօրութեամբ դուրս գալ բանտէն:

Երթալով կասկածը կը շատնար: Օրաուր կը պարզէր
կառավարութեան աչքին Սերոբի քաղաքական գոյնը.
սակայն որովհետև շատ վարպետ կը շարժէր Սերոբ, ոչ մի
իրական փաստ չկար, որով կարելի լինէր դատապարտել
անի: Ճարը կտրած կողմնակի միջոցներու կը դիմէ կա-
ռավարութիւնը, կ'ամբաստանէ թէ, զէնք գնած բաժնած
է գիւղի երիտասարդութեան:

Սերոբ երբ տեսաւ թէ, իր սրտին վառ զգացումները
վերջիվերջոյ թրքական բանտին խորերը պիտի փտին,
1901 թւի յունւարին ծախեց ունեցածի մէկ մասը, վեր-
ցուց իր երկու որդիքը և իր զէնքը, բարձրացաւ Սասուն
Անդրանիկի մօտ: Շատ կարճ կեցաւ հոն: Գաշտեցիի
ցաւերուն հետ կապւած, նա չէր կրնար հեռու մնալ
անկէ: Իջաւ դաշտ և գիւղէ գիւղ շրջելով առաջ կը
տանէր պրօպագանդը: Սակայն երբ խուզարկութիւնները
խստացան, որոշեց քաշել դէպի Ախլաթ: Յետոյ հե-
ռաւոր ընկերներ տեսնելու բաղձանքով՝ 1902 թւին իր
որդոցով կ'անցնի Վովկաս:

Քանի կը հեռանայ իր ծննդավայրէն, այնքան աւելի
խոր կըզգայ անոր վիշտը: Ու երբ 1903-ի ամառը կը
լսէ թէ «Շանթ» դաշնակցական խումբը երկիր պիտի
անցնի, իր ձագուկները առած կը դիմէ կարգադիր մարմին,
ու արտասուելով կը թախանձէ որ զինք ալ զօգնէ: Ազա-
տութեան ծարաւի ծերուկը կուլար, որ թող տան հայ-
րենիքի սուրբ գատին համար զոհելու: Գնաց ան իր
բաղձանքին համաձայն ու մշեցիի մը արժանավայել
մահով մեռաւ:

Իւզվերան գիւղին մօտերը յոգնած խումբը կուի

կը բռնէր արշալոյսին: Սերոբ առիւծի պէս կատաղած,
կը նետուի դէպի թշնամուն շարքերը, կը ճեղքէ կանցնի,
կը մտնէ գիւղ և կ'ապաստանի մարագի մը մէջ, ուրկէ
կը կուի մինչև երեկոյեան, երբ մարագը կը վառեն վրան:

Իր երկու կորիւնները, ՅԱՎՈՒ և ԱԵՏԻՍ, նոյնպէս
կ'իյնան մինչև վերջ կոււելով: Երկու մատաղ ձագեր էին
ասոնք. մին 22 և միւսը 20 տարեկան. սիրուն դէմքով,
բարձրահասակ և հայաստանցի նորահարսի մը չափ
ամօթխած, Հայրենիքի սիրով վառւած անմեղ հրեշտակներ:

2է, դժբախտ չէ Հայաստանը, երբ հայը գիտէ ամբողջ
ընտանիքով մարտիրոսել փրկութեան սեղանին վրայ...

Սգացինք մենք, ու ամբողջ Ցարօնը պիտի սգայ Առիւծի
և իր ձագուկներու մահը:

Անքար մնացին անոնց գերեզմանները, սակայն ազա-
տութիւն սիրող ամէն հայու սրտին մէջ անոնց անունը
պիտի մնայ: Իրենց օրինակը վարակիչ, իրենց անցեալը
անմոռանալի կոթող մը:

Ապագայ դարերը փառք պիտի կարդան այն մայրերուն,
որ ձեզ դիեցուցին, հայրենիքի հարազատ զաւակներ:

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

(ԸՍՍՆ ՀՈՆԳՐՈՐՈՒ ՆՍՄԱԿ)

Պետերբուրգ, 20 յունւարի, 1904

Յուզել լուրեր, և դարձեալ Էջմիածնի շուրջը: Ու այս
անգամ, կաթողիկոսական նոր զեկուցագրի կամ դիմա-
դրութեան շղուկը չէ, որ ալեկոծման պատճառ է տալիս,
այլ աւելի բարդ և անհամեմատ աւելի փոթորկալից մի
նորութիւն. — կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ա կ ա ն գ ա հ ի տ ե-
ղ ա փ ո թ ու թ իւ ն ը . . .

Ահա մանրամասները: Թիֆլիսի վրայով Էջմիածին է
գալիս մի հեռագիր, տրւած Կ. Պօլսից, յայտնի չէ՝ ար-
դեօք հայոց պատրիարքարանից թէ մի այլ շրջանակից,
որով առաջարկուում է Էջմիածնի ծերունի գահակալին
«թափ տալ ստրկութեան փոշին», թողնել Էջմիածինը,
ուր հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչը ակնյայտօրէն շղջ-
թայակապ է, և ապաստանել Թիւրքաց Հայաստան: Այդ
կարևոր հեռագրին յաջորդել են նորերը, որոնցով՝ իբրև
յարմարագոյն տեղ կաթողիկոսական աթոռի համար
մատնանիշ են անում երկու կէտ, — կամ Աղթամարը, որ
արդէն աթոռանիստ վայր է, կամ Ցարօնը, որ ունի պատ-
մական հրապոյր: Ստացել են և ուրիշ առաջարկներ,
որոնք հրաւեր են կարգում լուսաւորչական եկեղեցու
պետին՝ աւելի հեռուն նայել, և ի նկատի ունենալով
օսմանեան կառավարութեան հակահայկական տրամա-
դրութիւնները, ընտրել մի ազատ վայր — կամ Եփրատս,
ուր հայոց մի գաղութ կայ արդէն, և կամ Կիպրոս, որ
այնքան մերձաւոր է հայկական կարևորագոյն մի շրջանի,
երկուսն էլ անգլիական հովանու տակ . . .

Այդ հեռագիրներից կարևորագոյնը հասնում է Թիֆ-
լիս այն միջոցին, երբ իշխան Գոլիցին, ան մ ո ու ա-
ն ա լ ի վէրքերին զօհ, շրջապատւած «ուղղափառ» բժիշկ-
ներով, անկողնուն էր ծառայում, և կառավարչապետի
պաշտօնը յանձնւած էր նրա օգնական գեներալ Քրէ-
ղէին: Քրէզէ յարմար միջոց գտաւ մի փոքր «կոծկելու»
հին ճեղքերը: Նա շտապեց Կ. Պօլսի հեռագրի պատճէնը

ազգաբնակութիւնը սիրով կ'ընդունի կալածքներ խելու-
ծրագիրը, ես խօսք եմ տալիս. հոգեորականութիւնն է,
որ դիմադրում է— զեկուցել էր նա: Եւ երբ լուեցին
ժողովորդական բողոքի առաջին ձայները, ինքը Փօն Պէլէ,
երկիւղի զգուշ ու թիւնից դրուած, սեպ-
տեմբերի սկզբին հեռագրեց իշխան Գօլիցինին՝ «Դադա-
րեցնել առժամանակ կալածական խնդիրը, եթէ ժողո-
վուրը յուզում է»: Դրան Գօլիցին հեռագրով պա-
տասխանեց՝ «Խնդրուեմ երկու շաբաթ ժամանակ՝ բարձ-
րագոյն հրամանը ամբողջովին իրագործելու համար»...

Երկու շաբաթը՝ դարձաւ երկու ամիս և ամիսներ...
Ցեղի ունեցան ժողովորդական ցոյցերը՝ այդ կտրական
պատասխանը բռնապետութեան, որոնք միաժամանակ
ազգարարութիւն էին հայոց եկեղեցու վարչութեան՝
է զ ի ջ ա ն ե լ չ զ դ ա լ ա ճ ա ն ե լ թ ն ա լ ժ ո ղ ո-
վ ը ր դ ի ե ա և ի ց:

Եւ հոգեորականութիւնը գնաց:

Սկզբում նա վարանոտ էր և նոյնիսկ մի քանի տեղեր՝
երկդիմի: Բայց աշխարհական գրոհը ազդեց: Ներփակ
ուղարկում եմ ձեզ, «Դրօշակ»-ի մէջ տպագրելու հա-
մար, երեք ուղուամետ, 1) Էջմիածնի հայ հոգեորակա-
նութեան արձանագրութիւնը, 2) Կ. Պօլսի հայ եպիսկո-
պոսութեան կարծիքը, և 3) նախկին պատրիարք Իզմիր-
լեանի յորդորը, որոնք միմիանցից անկախ, մէկը միւսից
շատ հեռու կազմած, արտայայտում են նոյն տրամա-
դրութիւնները, բոլորն էլ, իմ համոզմամբ, ազդած
աշխարհական ցոյցերով, այն ուղղութեամբ, որի
կազմակերպողը, հեղինակը և ղեկավարը եղաւ հայ աշ-
խարհականութիւնը և ոչ հոգեորականու-
թիւնը, ինչպէս հաստատուում էր ապրիլեան դաւա-
դրութեան հեղինակը: Նա մոռացաւ այդ հիմնական
ճշմարտութիւնը և հոկտեմբերի 14-ին կրեց պատիժը...

Ու այդ բուն տրամադրութեան դիմաց, բնականաբար,
կաթողիկոսի կովկասեան սահմաններից հեռանալու լուրը,
լուրջ արձագանք չգտաւ հայ հասարակութեան մէջ:
Հեռանալը, որ իրօք փախուստ պիտի լինի—բանի որ
ուսուց կառավարութիւնը նրան բաց չի թողնի օրինական
ձևով—ամէնից առաջ նշան է թուլութեան, անկարողու-
թեան՝ դիմադրելու Մինչդեռ այդ դիմադրութիւնը ոչ
միայն հնարաւոր է, այլ օրինական: Եւ յիշուի: Մինչև
այսօր իսկ, նոյնիսկ այնքան ծանր դէպքերից յետոյ,
Խրիմեան կանգնել է միմիայն օրէնքի հողի վայր, կոթնած
այն իրաւունքներին, որ տեղ է նրան օրէնքը՝ 1836-ի
«Պօլսեանի»-ով, համազգային ընտրութեամբ ու կայ-
սերական հաստատութեամբ վաւերացրած իրաւասու-
թիւնը: Նրա բողոքը եղել է յանուն օրէնքի: Նրա պա-
հանջը բղիւղում է օրէնքից: Եւ նոյնիսկ ամենայուզած
րոպէներին՝ ծերունի հայրապետը՝ Գօլիցինից կամ Պէլ-
լէից ուրիշ բան չի խնդրել, բայց եթէ թոյլտուութիւն
անձամբ տեսնելու կայսրին— որի արդարագատու-
թեան մասին նա այնքան մեծ կարծիք ունի—բացատրելու
միապետին իր տեսակետը, ղեկու նրա «ոտքերի առաջ»
իր գանգատը և վիշտը, բաց անելու նրան իր 85-ամեայ
սիրտը...

Այդ ուղղութեան մէջ, նա, ինչ էլ ասեն չա-
րամիտ թշնամիները, եղել է օրինական, չափաւոր, օրէնքի
չօլանակի մէջ: Եւ իբր այդպիսին՝ առիթ չունի առանձին

երկիւղ կրելու ոչ կայսերական ցասումից, ոչ գօլիցինեան
սպանոտ ակնարկներից և ոչ իսկ սօլ դաթի սուհնե-
րից... Բացի դրանից, իբր օրինական բողոքը մարմնացնող,
նա հիմք ունի եզրակացնելու, որ այդ բողոքը պէտք է շա-
րունակել Էջմիածնի պատերի մէջ, կովկասեան հողի վայ-
ր և ոչ թէ սուսական սահմաններից դուրս, ուր հան-
գամանքները, աւաղ, այնքան էլ նպաստաւոր չեն,
ինչքան թուում է առաջին հայեացքից...

Աննպաստ հանգամանքներ:

Եւ այն էլ անսովոր կերպով: Էջմիածնից մեկնելուց
յետոյ՝ ամէնից խելացին և նպատակայարմարը այն կը լինէր,
իհարկէ, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը ոտք դնէր
Հայաստան, Աղթամար կամ Ցարօն, այն վայրերում,
ուր խմբած է հայութիւնը, ուր միայն իրական արժէք
ունի ժողովորդական եկեղեցու ներկայացուցչի հաստա-
տումը: Ինչ է ներկայացնում, սակայն, այդ Հայաստանը:
Արդեօք անկախ մի պետութիւն, գաւառ, որ ունի իր
սեփական քաղաքականութիւնը, իր պետական ինքնավա-
րութիւնը, թէ՛ ուսական դիպլոմատիայի խաղաղը դար-
ձած մի երկիր, ուր ամէն ինչ թելադրում է դրսից:
Գաղտնիք չէ այս: Վաղուց արդէն Կ. Պօլսում, յատկապէս
հայոց ժողովորդին վերաբերեալ խնդիրների մէջ, գերակշը-
նող ձայնը տրած է Պետերբուրգին, նա է, որ թելադրեց
հայկական կոտորածը, ընթացիկների ծրագրի ոչնչացումը
ու հայութեան գլխին եկած յաջորդ դժբախտութիւն-
ները: Նա, այդ բռնապետական ուժը՝ չի վարանի և չէ
վարանում իր ուժեղ ձայնը հնչեցնելու նոյնպէս և այս
հարցում: Եւ փաստերը արդէն տեսանելի են: Կ. Պօլսի
հայոց մամուլը փորձեց՝ կալածական խնդրի առիթով՝
բողոք բարձրացնել, ուզեց թիւրքահայ ժողովորդի
ցասման արձագանք տալ, բայց Բ. Դուռը, համաձայն
Ջինսօլվի հրամանի, կարգադրեց գրիչը վայր դնել և
լռել: Եւ եղև լուութիւն, լուութիւն գերեզմանական...

Ստրկացած և միաժամանակ հակահայկական մաշտով
լեցած համիդեան կառավարութիւնը ոչ միայն թե ու
թիկոնք չի լինի Աղթամար կամ Ցարօն ապաստանած
հայոց հոգեւոր պետին, այլ, որ աւելի անտանելին է, չի էլ
թող տայ նրան նոյնիսկ ոտք կոխելու Թիւրքիայի սահ-
մանի վայր, չի էլ ընդունի խաչակիր փախստականին,
պատճառաբանելով կամ դէպի Ռուսաստան ունեցած
բարեկամութեամբ, կամ նրանով, որ այդ «մուտքը» կարող
է վրդովել հայկական նահանգների խաղաղութիւնը և
կամ մի այնպիսի զաւեշտական տեսակէտով, որի նմաններ
քիչ չեն օսմանեան քաղաքականութեան տարեգրու-
թեան մէջ...

«Ինչո՞ւ դէպի ստրկութեան երկիրը, ասում են ոմանք,
կաթողիկոսը կարող է ապաստանել ազատ Եւրոպա, կամ
նոյնիսկ Եգիպտոս՝ ուր անգլիական հովանու տակ նա
կարող է բողոքել ու գործել»:

Հրապուրիչ, գեղեցիկ է այդ միտքը, տարաբախտաբար,
արտաբուստ միայն: Իրօք դա մի միջոց է, որ չէ ներ-
շնչում աջող հետևանքներ, ունէ վստահութիւն: Ինչ պիտի
լինի գահազուրկ, փախստական կաթողիկոսը եւրոպական
ունէ մայրաքաղաքում: Հետաքրքրութեան նիւթ միայն, և
այն՝ շատ կարճ ժամանակ: «Ազատ Եւրոպան» կամ աւելի
շուտ, ազատ մամուլը մի շաբաթ, երկու շաբաթ, շատ շատ
երկու ամիս «էնտերվիլ»-ներ կը տալ ծերունի փախու-
տականին, երբեմն հրապոյրով և յաճախ չափաւորու-

միայն արտաքինն է ներկայացնում, քո խորիմաստ, խելացի աչքերով թափանցիր գործի ներսը եւ դու կը տեսնես, որ քո հարկնիքի իսկական քարուքանդ անողը դուրսը չէ, կռող Եսպոսիանն չէ, այլ ներսն է, որի վրայ պէտք է ծանրանայ պատերազմի բոլոր մեղքը, ամբողջ պատասխանատու թիւնը— դա անխորհուրդ, բռնակալ, ցուցամուկ, գանապան աչքի զարնող գործողութիւնների ետեւից ընկած սուս կառավարութիւնն է, Չինական պատերազմից յետոյ սուս կառավարութիւնը պարտաւորուեց Եսպոսիայի եւ մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների առաջ՝ մի տարի միայն իր զօրքերը թողնել հիւսիսային Մանջուրիայում Բայց անցնում է ահա երրորդ տարին եւ սուս բռնակալութիւնը ոչ միայն չէ ուղու կատարել իր պարտաւորութիւնը, այլ աշխատում է աւելի անարցունք իր սեղը Մանջուրիայում, սուսաց մեծ իշխանները եւ մի քանի կապիտալիստներ կապալով են վերցնում Եսպոսիայի պետի արտաքին մի ահապին անտառ, ծախսում են հարիւրաւոր միլիոններ՝ այդ սեփական սուսարական գործը առաջ տանելու համար, կառուցանում են փոքրիկ անրոցներ, Ահա այդ ամրոցների վրայ ուշադրութիւն է դարձնում Եսպոսիան. նա բողոքում է սուս բռնակալութեան եւ կապիտալիստների այդպիսի ապօրինութեան դէմ, պահանջում է սուս կառավարութիւնից իր դաշնագրութեան հաստատման հետեւալ Մանջուրիայից, բայց ո՞վ է լողը...

Շահագրգռւած սուս մեծ իշխաններն ու կապիտալիստները եւ մի քանի ուրիշ, ապուշ կայսրի ականջին փրփրոսացողները հասկացնում են նրան, թէ պատերազմը շատ ձեռնտու է, թէ կայսրութեան ժողովուրդների մէջ շատ են ստարածել յեղափոխական մտքերը, թէ կայսրութեան ոչ մի անկիւն չէ մնացել, որտեղ ժողովուրդը ցոյց չտար իր դժգոհութիւնը ներկայ վիճակից, որ այդ բողոքը շատ է սպառնում կայսրի դահլիճ, միակ փրկութիւնը կարող է լինել ժողովրդին շահնող մի այնպիսի արտաքին երեւոյթ, ինչպիսին է յաջող պատերազմը: Եւ սուս կառավարութիւնը ինկասի ունենալով ամրացնել իր բռնակալութեան տասան ող գահը եւ օգնել իշխաններին ու կապիտալիստներին սուսարական գործին, աչքաթող է անում Ռուսաստանի ժողովրդի իսկական շահերը, իսկ է ապիս Եսպոսիային պատասխան ստույգ եւ ստեղծում է այնպիսի դուրսիւն, որ Եսպոսիան ստիպու է լինում պատերազմ յայտարարել:

Գուցէ քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան բարձր գաղափարներն են սուս կառավարութեանը մղում դէպի կոխ, ինչպէս ուզում է հաւատացնել ժողովրդին սուս հոգեւորականութիւնը... Բայց ամեն մէկը, ով նոյնիսկ նուսուսից պիտելիս է եղել վերջին անցքերի ետեւից, անպայման կը հերքի այդ պատրասկը, բայցականչելով. «մի՞թէ քրիստոնէայ հային հալածողը, հայկական կոտորածներն առաջնցողը, հայրին եւ մայրից հանցանքներն թիւրքի ձեռքը մատնողը, կարող է քրիստոնէական պատիւարի եւ մարդկութեան պաշտպան հանդիսանալ. դա սուս է, դա կեղծաւորութիւն է»: Ինչ զձ գինւոյններ, ձեզ մտորեցնում են, ձեզ սանում են միտքներու, արիւն թափելու ոչ թէ հայրենիքի բարիքների համար, այլ միմիայն մեծ իշխանների եւ կապիտալիստների զրպանները պահպանելու համար. ձեզ պէտք է մորթուան, բռնակալութեան դահը հաստատ պահելու համար:

Սթափուեցէ՛ք, վերջապէս, մոլորութիւնից ու կոյճարից, ծեծւած, անպատւած, բանտարկւած, աքսորւած, հալածւած, Ռուսաստանի ժողովուրդներ, առանց ձեր օգնութեան թողէ՛ք սուս ինքնահաւան բռնակալ իր բոկրատ կառավարութիւնը, միայրէ՛ք ձեր բողոքող բոլոր ձայները սուս կառավարութեան կամայականութիւնների, բարբարոսութիւնների, իրաւունքների բռնաբարման դէմ... եւ այն փամանակ դուք ձեռք կը բերէ՛ք մարդկային բոլոր իրաւունքները, դուք ինքնիր կը լինէ՛ք տէր՝ ձեր անտեսական եւ մտաւոր դարգացման եւ կրօնեղծէ՛ք այն աղատ ժողովուրդներից կազմւած դաշնակցական Ռուսաստանը՝ այն պաղտարական հայրենիքը, որի համար իսկպպէս արմէ արիւն թափել եւ մեռնել:

«Թող կորչի սուս բռնակալ կառավարութիւնը, կեցցէ՛ աղատ ժողովուրդների դաշնակցութիւնը»:

* * *

Խստութիւնները օր աւուր աճում են մանաւանդ Ղարսի ու Ալէքսանդրոպոլի կողմերում: Վերջինը շրջապատւած է զօրքերով եւ բոլոր տները միառմի խուզարկում են: Պատճառը գլխաւորապէս այն է, որ այնտեղի կառավարչական պահեստից, ստում են, դուրս է տարւած մէկ ու կէս միլիոն փամփուշտ: Ոստիկանութիւնը բոլորովին շշմուշ է: Ինքը կառավարչապետի օգնական Ֆրէզէ անձամբ գնացել էր Ալէքսանդրոպոլ... Այժմ երկաթուղու այդ գծով ճանապարհորդելն անգամ վտանգաւոր է, — խուզարկում են ամէն մէկին, որ մի փոքրիկ կապոց ունի իր հետ: Վատ է մանաւանդ նախկին գաղթական հայերի վիճակը:

Ղարսում 400-ից աւելի մարդ է բանտարկւած: Չերքաւալութիւնները շարունակւում են 50-60 մարդ մինչեւ օրս արքորւած են Ռուսաստանի զանազան քաղաքները:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

* * *

Աւստրիա-ի մէջ հրատարակւած է «Հայաստանը սուսնց հայերի» վերնագրով եւ Նազարկով ստորագրութեամբ՝ մի փոքրիկ ու հետաքրքրական թղթակցութիւն Պետերբուրգից, որ թարգմանաբար սուսը ենք բերում:

«Յայտնի է, որ Նովիկովի ընդհանուր կառավարիչ իշխան Գօլիցինի դէմ արւած սպանութեան փորձից յետոյ՝ կայսրը ցանկութիւն յայտնեց հեռացնել Նովիկովից այդ վտանգաւոր մարդուն, որի ծայրայեղ վայրագութիւնների շնորհիւ՝ հայերի մէջ ստեղծւել է... մի ուժեղ ազգային եւ հակառուսական կազմակերպութիւն: Սակայն, Նովիկովիցը, միակ մարդը, որ ընդունակ էր դիմագրաւել միշտ աւելի եւ աւելի ծանրացող վիճակին, պէտք էր ուղարկէր Մանջուրիա:

«Եւ Գօլիցին մնում է իր պաշտօնում, ճիշտ է, այնպիսի պայմանների մէջ, որը սաստիկ անհանգստացնում է և՛ ցարին, և՛ Վլէվէին, եւ իրեն անձամբ:

«Այն հաղորդագրութիւնները, որ ներկայացւած են Անդրկովկասի վիճակի մասին եւ որոնց պարունակութիւնը մասամբ հաղորդւած է ինձ, հաստատում են ամենահամոզիչ կերպով, որ վաղը, միւս օրը Հայաստանը կարող է դառնալ մի նոր Մակեդոնիա: Հասկանալի է ուրբմ այն անհանգստութիւնը որ տիրում է բարձր շրջաններում՝ այդ երկրից լուսագոյն զօրքերը թուրքիստան ուղարկելու առիթով:

«Գօլիցինը, երկիրը վերջնականապէս խողաղցնելու համար, նորերս մշակել է սուսացման մի ծրագիր, որի խոշոր գծերը կարող եմ ցոյց տալ Նա կամենում է պարզապէս հայ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը Ղարսի, Երևանի, Շուշու եւ Թիֆլիզի շրջաններից փոխադրել Սիբիր եւ Ռուսաստանի հարաւը: Այդ ծրագիրը Վլէվէ ներկայացրել է ցարին, որը աւել է իր հաւատութիւնը:

«Չբեռնուած, արդեօք հայերին յայտնի է՞ այդ Բայց հաստատ է, որ Գօլիցին դողում է, վախենալով սկսնաւոր լինել շուտով հայկական տեւորիցով զարհուրելի բռնկման: Այժմ արդէն նա համոզւած է, որ իր պատի տակ ակնն է փորւած եւ դուրս գալ Համալսարանից՝ նա որոնում է իր փրկութիւնը ամրացնելու»:

լու այն աշխատանքների մէջ որ երկու գնդեր կատարում են իր բնակարանի շուրջը:

»Մի շատ բարձր պաշտօնեայ Պետերբուրգում, հակառակորդ այժմեան մեթօդի, ասել է նորերս. «Ես 10 կուպեկով անգամ չեմ գրազ քայ Գօլցիցինի ողջ մնալու համար»: Եւ ամենածանր հանգամանքն այն է, որ տէրօրական այդպիսի մի գործողութիւն կ'ունենայ ահագին շառաչում՝ ոչ միայն Անդրկովկասում, այլ և հէնց այստեղ»:

* * *

Томарс-ի մի խմբագրականը՝ նւիրած Հայաստանի վերջին անցքերին ասում է.

»Ասիական-թիւրքիայից եկող լուրերը սկսում են ծանր կերպարանք առնել մի հանգամանք, որ արժանի է ոչ միայն այն մարդկանց ուշադրութեան, որոնց կարծիքով քաղաքակիրթ Եւրոպան չէ կարող հանդուրժել 1894 և 95 թւականների գաղանթութիւնների կրկնութիւնը, այլ և բոլոր նրանց, որոնց առաջին մտահոգութիւնն է աշխարհի խաղաղութիւնը և որոնք իրաւամբ կը վախենային տեսնել նոր բարդութիւններ՝ մեծ պատերազմի յարուցած, տաքնապի ամենատարբ ժամանակը:

»Աւելի քան լաւ յայտնի էր, որ դժբախտ հայերի համար իսկական կոտորածները առերևոյթս դադար էին առել միայն՝ տեղի տալու համար մշտնջենական հարստահարման, ուր նրանք զոհուում էին ապահովութեան և գոյութեան ամենատարրական երաշխիքներին:

»Աւելի քան լաւ յայտնի էր, որ ինն տարի առաջ պատահած արիւնհեղուծիւնների միջոցին ամենատանջած վիլայէթներից մէկի գլուխ էր կանգնել ներբացած բարեխնամութեան շնորհիւ—միւլեոյն փաշան՝ որը նախագահել էր այդ արիւնհեղուծիւններին և որ պետութիւնները—մի տարօրինակ անզգայութեան ենթարկւած—հանդուրժեցին այդ անձնաւորութեան անպատժուելի ստորագրելուց յետոյ:

»Աւելի քան լաւ յայտնի էր, որ կառավարութիւնը արմատից էր խուզում հարկատուների մի ուժասպառ հօտ, որ հարկապարտ և կոռւպարտ է մինչև ծայրագոյն աստիճանը: Աւելի քան լաւ յայտնի էր, որ կանոնաւոր զօրքը և համիդիէները վարձում էին հայերի հետ, որպէս օրէնքից միանգամայն դուրս դրւած մարդկանց հետ. որ դատարանները գործում էին միայն՝ անգթօրէն հարւածելու համար այն դատելիներին, որոնք զուրկ են ամեն իրաւունքից, նոյնիսկ դատի բռնելու և վկայութիւն տալու իրաւունքից. որ, վերջապէս, քրդերը խրախուսւած ու հովանաւորւած՝ մղում էին մի տեսակ որսախուճապ՝ մարդկային որսի դէմ:

»Բայց մի բան, որ տակաւին յայտնի չէր, և որ այժմ երևան է գալիս հաստատուն աղբիւրներից բղխող լուրերից, որ նաև վաւերացուած է դիւանագիտութեան պաշտօնական հաղորդագրութիւններով—այդ այն է՝ որ սիստեմատիկ մի նախագծի մինչև վերջ իրագործման համար, կամեցել են օգտուել ոչ միայն Եւրոպայի ներողամտութիւնից, կամ, աւելի ճիշտ կը լինէր ասել լուրեայն մեղաւկցութիւնից, այլ և այն հանգամանքից, որ կառավարութիւնների և ժողովուրդների ուշադրութիւնը կենտրոնացած է ուսու-եապօնական պատերազմի վրայ,— օգտուում են դրանից՝ վերսկսելու համար բնաջնջման ընդհատուած գործը...

... Հարկաւոր է և բաւական է, որ Եւրոպան պար-

զապէս և հաստատուն կերպով ասէ: Ինչ որ կամենում է,— այսինքն ըէֆօրմներ Մակեդոնիայի մէջ և ապահովութիւն Հայաստանում, խուսափելու համար ահաւոր մի ճգնաժամից: Բայց նա այլ ևս ոչ ժամանակ պիտի կորցնէ, ոչ էլ սխալներ պիտի գործէ»:

»Սասունում էր, Մշոյ դաշտի վրայ էր, շրջակայ լեռներումն էր, որ արիւնը սկսեց հոսել տաս տարի առաջ: Եւ դարձեալ Սասունում է, Մշոյ դաշտի վրայ է, շրջակայ լեռներումն է, որ արիւնը վերստին սկսեց հոսել մի քանի շաբաթներից ի վեր:

»Այս փերաւարի Ե-ին, խուզարկութիւնների և արգելած զէնքի փնտռութի պատրակով, Ֆէդայական խմբերը սանձահարելու երևոյթով՝ Յունան գիւղը կըրակի մասնեց և հիմնայատակ արւեց. ազգաբնակչութիւնը կոտորեց, կանայք և աղջիկները բռնաբարեցին, երեսաները, ծերերը, տղամարդիկ ենթարկեցին ըմբոստեցուցիչ տանջանքներին:

»Այդ տեսակ ճանապարհի վրայ սովորաբար չեն կանգ առնում. առաջին քայլին անդիսագրելի կերպով հետեւում են ուրիշները: Աստիճան առ աստիճան, օրէցօր, եղերական թեք ուղղութեամբ՝ ի վերջոյ վերսկսում են 1894-ի տմարդի գրաւադրութիւնը, և տալիս են աշխարհին մի ամբողջ ժողովուրդի սպանութեան տեսարան: Թեպէտ և ինդճը չարգիլէր մեզ՝ մեր լուրութեամբ թոյլ տալ այդ եղեւնափորների վերսկսումը՝ լաւ ըմբռնւած շահը բաւական կը լինէր պահանջելու այդ իրողութիւնների հրապարակումը և ճնշումը:

»Կրկնում ենք, սրանք բազարի շշուկն են քննկամ սրճարանների ասէկօսէնքեր, ինչպէս ասում էր, բաւական անտեղի կերպով լորդ Բիկոնսֆիլդը 1878 թւին, չափազանց ստոյգ բուլբարական սարսափների առիթով: Ա. Պօլսի դեսպանատներին յայտնի են այդ անցքերը. նրանց պաշտօնական արձագանքները հասել են արևմտեան պետութիւնների արտաքին գործերի մինիստրութիւններին:

»Տարակոյս չըկայ, որ ժամանակին և ցանկալի տօնով արտասանած մի խօսքը բաւական կը լինի կանգնեցնելու այդ ողբերգական վերսկսումները: Եւրոպան չէ կարող փակել իր աչքերը, խցկել իր ականջները: Առ ի չգոյէ աւելի բարձր նկատումների՝ 1895-ի փորձը բաւական է ցոյց տալու նրան վարանումի կամ յապաղումի վատանգը, անուղղելի հետեւանքները»...

ՏԵՌՕՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մշոյ դաշտի մէջ, Սասունի Պատաս, Կեդր. կօմիտէի վճռով՝ տէնօրի ենթարկւած են՝ Զիարէթ գիւղացի Պօղոսը (մասնիչ Կարապետ վարդապետի սպասաւորը և գործակիցը) և Յրօնք գիւղացի Դաւոթն Կահան անուն վատր:

Տէնօրիստները ազատ են, սարսափը մեծ է:

ՅԱՐՕՆՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՕՄԻՏԵ

Ախլաթի մէջ, Սալոյ-Չորի Կեդր. կօմիտէի վճռով՝ տէնօրի ենթարկեցաւ Խախսէ գիւղացի Արդօն, որ

- 1810 Ամստամոց գո. նշանդրեցից 7 ո.,
- 1811 Սարուար գո. հասարակութիւնից 18: 81 ո.,
- 1812 Պրակ գո. տ. 9. 70 ո.,
- 1813 Օր. ՎՅՁ. Անտ. Նւէր 9. 16 ո.,
- 1814 Նորիկ գո. յոն հաշիւներէց 39. 55 ո.,
- 1815 Վ-ի ներկայացնող Ջրաբերում 41. 60 ո.,
- 1816 Ն-ի կոնցրետից Ջրաբերում 22 ո.,
- 1817 Տղմիտ գո. տ. Առիւծի միջոցով 126 ո.,
- 1818 Բարածոր գո. Առիւծ խմբ. 2. 50 ո.,
- 1819 Ջրաբերողի Փունջ իւ. ներկայաց. 23. 72 ո.,
- 1820 Ջրաբերողի մի շրջանում հանգանակամ. 82. 26 ո.,
- 1821 Վահէի տող մկրտութեան առթիւ 6 ո.,
- 1823 Փարիզ գո. հասարակութիւնից 115 ո.,
- 1823 Լուսարուղի. հասարակութիւնից 35 ուրբի:

Գումար 11419 ուրբի 63 կուէի:

Ի նոյստ ՍԱՆՆՈՑ.

V. Յակոբեանի սրճարանէ. —

V. Յակոբեանի 50 ֆրանք, Կարապետ Պողոսեան 20, Սիմօն Սարգիսեան, Աւետիս Զինուկ, Մուրաւ Եանպազ, Սարգիս Փիրօ, Մանուկ Խոստեղ 10-նական, Մանուկ Տ. մանուէէ, Վարդան Յոսաննէ, Գաւիթ Խաչիկ, Ասո խօ, Գրիգոր մարտիրոս, Սարգիս մարտիրոս, Գրիգոր Յակոբ, Յակոբ միքիթար, Սահակ մուրատ, Մուրաւ Խոստեղ, Սիմօն Աւետիս, Լազար Ներսէսեան, Լազար Պողոս, Յովնաննէս գալուստ, Ստեփան Զատիկ, Վարդան Եանիկ, Յակոբ մուրատ, Յովնաննէս Յովսէփ, Մաթոս Սիմօն, Յօհան մանուկ, Մարտիրոս ծաղիկեան, Խէպօ Բարսեղ, Կարապետ մարտիրոս, Յուսէփ մուրատ, Սահակ Պաղտասար, Գէորգ մկրտիչ, Սարգիս Ազարեան, Մանուկ Ներսէս, Մկրտիչ Սողոմոն, Յովնաննէս մուրատ, Աւետիս Արքայան, Պողոս մուրատ, Յարութիւն Ե՛Է-րիկեան 5-ական, Պետրոս ծաղօ Տ, Միքիթար Սիմէօն 2, Վարդան մարութ 11, Աւետիս Յովնաննէս 1, Կարապետ Յովնաննէս 5, Գրիգոր մանուկ 6, Խոստեղ Յակոբ, Յակոբ Սահակ, Գալուստ ծաղօ 7-ական ֆրանք: Գումար 322 ֆրանք:

Յակոբ Եանիկեանի սրճարանէ. —

Յակոբ Եանիկ 5 ֆրանք, Խօ. Խօ. 25, Ասո Կարապետ, Յուսէփ Խոստեղ, Գրիգոր Կարապետ, Նիկողոս Մուրատ, Խաչիկ Պետրոս, Մանուկ Ջարդին, Յակոբ Տ. Յովնաննէս, Կարապետ Խոստեղ, Մուրաւ Լազար, ծաղօ Խաչիկ, Պաղտասար գալուստ, Գէորգ Վարդան, Պողոս Խոստեղ, Ներսէս Սարգիս, Համարձում Յոսաննէս, Սարգիս Աւետիս, Պողոս Մարտիրոս 5-ական, Բարունակ Յարութիւն 10, Մարտիրոս Յարդին 1, Կիրակոս Գրիգոր 1, Վարդան Յոսաննէս 6, Գաւիթ Յակոբ 3, Գէորգ Յակոբ Գինգ տարեկան 1, Մանուկ խօեան 6, Լազար Մուրատ 2 ֆրանք: Գումար 148 ֆրանք:

Վարդան Մարտիրոսեանի սրճարանէ. —

Վարդան Մարտիրոս 10 ֆրանք, Գրիգոր Չ. Մարտիրոս 20, Սողոմոն Յօհան, Աւետիս Գոհակ, Անտիլ Յարդին, Խաչիկ Վարդան, Յոսաննէս Մաքսուտ, Զատիկ Յոսաննէս, Մարտիրոս Մէֆէր, Սահակ Յարութիւն, Յակոբ մուրատ, Եղիա Վարդան, Խաչիկ Յուսէփ, Միլիս խոստեղ, Գրիգոր խոստեղ, Վարդան Սահակ, Բարսեղ Պետրոս 5-ական, Խաչիկ Գաւիթ 10, Մարգար Եղիա-բար 6, Վարդան Աճիմ 5, Վարդան Յոսաննէս 2, Գրիգոր Ասպատուր 4, Յոսաննէս Խաչիկ 10, Աւետիս Աստուր 7, Մուրատ Յոսաննէս 8, Գանիկ 10 ֆրանք: Գումար 165 ֆրանք:

Սրճ. Գէորգ Եանիկեանի. —

Գէորգ Եանիկ 20 ֆրանք, Գաւիթ Յակոբ 10, Սարգիս Բարսեղ, Ստեփան Մարկոս, Սեդրակ Տ. Խաչատուր, Յոսաննէս Խոստեղ, Ասատուր խօ, Կարապետ Մանուկ, Խէպօ մարկոս, Մարտիրոս Աւարճեան, Գրիգոր Գալուստ, Ստեփան խէպօ, Աւետիս մարկոս 5-ական, Ստեփան մանուկ 6, Մարտիրոս Սարգիս 3, Սարգիս Աւարճեան 2, Աւետիս Սահակ 3, Պետրոս յակոբ 1 ֆր.: Գումար 100 ֆրանք:

Խոստեղ Կարապետ Գալուստի խմբում. —

Կարապետ Գալուստ 20 ֆրանք, Յարդին Վարդան 2, Յարդին Լազար 2, Խաչիկ յարդին 2, Կիրակոս մուրատ 5, Կիրակոս Թէքլեան 2, Սիմօն Խաչիկ 2, Աբամ Գալուստ 2 ֆր.: Գումար 40 ֆրանք:

Վարդար Զարբանի սրճարանէ. —

Վարդար Զարբար 20 ֆրանք, Բարսեղ Պաղտասար, Գասպար մանիկ, Տարգիս Գալուստ, Համարձում Սեդր, Մկրտիչ Յովնաննէս, Մուրաւ Զարբար, Յակոբ Գալուստ, Կիրակոս Վարդան, Պետրոս Աւարճեան, Սիմօն Զարբար, Գասպար Զարբար, Մկրտիչ մուրատ, Յակոբ Մէֆէր, Յակոբ Թաթեման, Մարգար Գէորգ, Յակոբ Եղօ, Յոսաննէս Յոսաննէս, Խաչիկ Պողոս, Եւան Կիրակոս, Աւետիս Խաչիկ, Լազար Եանիկեան, Խաչօ Տէր Եւարդեան 5-ական, Մանուկ Լազար 4, Պետրոս Յարդին 2, Պետրոս Բարդո 3, Աւարճեան 2, Կարապետ Պողոսեան 4, Մարտիրոս մէլի 1,

Սահակ Աղաման 20, Պողոս Ստեփան 4, Մարտիրոս Եղիապար 7, Լուծիք մարգար 4, Միլիկ Յարդին, Յարդին Տօնիկ, Աբամ Աւետիս, Պողոս Աւետիս, Անտիլ Յոսաննէս, Պաղտիկ գալուստ, Յարդին Պողոս, Ասօ Կիրակոս 2-ական ֆր.: Գումար 202 ֆրանք:

Ստեփան Գ. Կարապետեանի խմբում. —

Ստեփան Գ. Կարապետեան 10 ֆրանք, Պողոս մելից 10, Պողոս մկրտիչ 4, Մանուկ Նիկողոս 5, Գարբէլ Կարապետ 4, Յարութիւն Տնովք 5, Արշակ Յարութիւն 4, Համարձում Թաշեան 5, Ստեփան մուրատ, Յակոբ մարտիրոս, Կիրեղ Զարբար, Մանուկ Կիրեղ, Գրիգոր Պաղտասար, Յովնաննէս Տ. Աւետիս, Համարձում Թօթոս, Կիրեղ Գրիգոր, Յարութիւն Զարբար, Կարապետ մկրտիչ, Աբրահամ Կիրակոս, Միլիկ Լազար 3-ական, Նշան Գրիգոր, Գալուստ Կարապետ, Խաչիկ Սարգիս, Աբրահամ Յարութիւն, Համարձում Փիլիպոս, Յակոբ Տ. Եղեղոս, Յօհան յարութիւն, Կարապետ Գասպար, Կարապետ Լեւոն, Գալուստ Խաչիկ, Ռուբէն Կայրապետ 2-ական, Ռուբէն Ռոն 20 սանտիմ: Գումար 105 ֆրանք 20 սանտիմ:

Գ. Պողոսեանի միջոցաւ. —

Գասպար Խաչատուր 4 ֆրանք, Կարապետ մանուկ 5, Խաչիկ յարդին 2, Մարտիրոս Պողոս 5, Մեարդ Թօփալեան 5, Աբամ Կարապետ Եօթ տարեկան 2, Նուարդ Ա. վեց տարեկան 1, Աննա Ա. երկու տարեկան 1, Արշակ Ա. երեք տարեկան 3 ֆր.: Գումար 28 ֆրանք:

Հաշի գոցելէ վերջը ստացւած՝ Մամրէ Համարձ, Մկրտիչ Թերգեան, Գրիգոր Գալուստ, Աբա-վէրտի Պողոսիկեան, 5-ական ֆրանք, Նիկողոս Պաղտեան 3 ֆրանք: Գումար 23 ֆրանք:
Ընդամենը գումար 1110 ֆրանք 20 սանտիմ:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ տեղական (քաղաքի) Կօմիտէն՝

Հրատ խմբից ժողովարարութիւն	N° 51	Թերթով	43 ո.,
Քազէ	" 52	"	51. 50 ո.
Մազնիս	" 53	"	14 ո.:
Ուսանողներից	" 54	"	145 ո.:
"	" 55	"	295 ո.:
Խայծ խմբից	" 57	"	34. 50 ո.:
Մաճ	" 58	"	109. 60 ո.:
Կրակ	" 59	"	42. 50 ո.:
Դերոյեան խմբից	" 60	"	76 ո.:
Դերոյեան	" 132	"	38. 80 ո.:
Կիրակոս	" 133	"	52 ո.:
Կրակ խմբից	" 134	"	25. 40 ո.:
Կրակ	" 135	"	38 ո.:
Հրատ	" 136	"	15 ո.:
Վազգէն	" 137	"	17. 75 ո.:
Վազգէն	" 138	"	22. 25 ո.:
Արշակունի խմբից	" 139	"	30 ո.:
Քազէ	" 140	"	113. 20 ո.:
Լարից	" 141	"	12. 40 ո.:
Վարդի	" 142	"	21. 60 ո.:
Արշակունի	" 144	"	20 ո.:
Մաճ	" 145	"	57 ո.:
Յորդանան	" 147	"	(61. 54 ո.:
Յորդանան	" 150	"	)
Մազնիս	" 149	"	9 ո.:
Լանկիթեմուրից	" 138	"	41 ո.:

Առանց համարի՝ 8. 50 ո.:
Պ. Ն. Ա.-ից «Դրօշակ»-ի N° 9-ի ընթերցումից յետոյ 3 ո.:
Գումար 1391 ուրբի 54 կուէի:

«Դրօշակի» խմբագրատանը վաճառուում է

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՎԷՐՔԵՐ

Գիրքը բաղկացած է 368 երեսներից և պարունակում է «Կովկասեան խմբիկների» մեծ մասը, փոփոխած և լրացւած, նաև նոր գրուիւնքը:
Գինն է 3 ֆրանկ, Ռուսաստանում 1 ո. 50 կոպէկ:

Մեր խմբագրութեան հասցեն՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)